

Hol és hányszor tévesztettünk utat?

*Újra a fű közt, a
gazban, az aljban.
(Illyés Gyula)*

szellemi életünk bajban van? Mi nincs hasonló állapotban? És mi is az a szellemi élet? És mikor volt igazán jónak mondható? Csak részben költői kérdések ezek. Mindannyian tudjuk vagy sejtjük, hogy a magyarságnak ideális, de legalábbis egészségesnek mondható szellemi élete Mátyás király óta nincsen. S ez a negatív minősítés nem csupán a szellemi életre érvényes. Azt már nehezebb volna meghatározni, hogy voltaképpen mit is nevezünk szellemi életnek. Annyi talán bizonyosan kimondható, hogy a szellemi élet legalább annyira rétegzett, mint a társadalom, de e kétfajta rétegzettség csak részben fedi egymást. Meg szoktuk különböztetni az értelmiséget és a többieket, a tömeget. Ám nyilvánvaló, hogy a szellemi élet nem az értelmiség privilégiuma, hiszen minden ember képes a gondolkodásra, ennek következtében a kreativitásra, valamint a múlt, a jelen és a jövő dimenzióiban való tájékozódásra. Ha tehát nem a diploma tesz valakit értelmiségivé, akkor kijelenthető, hogy az értelmiségi lét minden ember lehetősége. Azonban a diplomához kötött foglalkozású embertől várja el eleve a társadalom, hogy értelmiségi legyen, hogy szellemi életet éljen, s ez nemcsak a középkorban volt így, nemcsak a polgárosodás különböző korszakaiban, hanem a jelenben, a globalizáció évtizedeiben is, amikor az elit és a tömeg egyre látványosabban különül el egymástól, ugyanakkor furcsa módon az értelmiség is kettészakad, s elite és a tömegbe olvadva csupán szakemberré válik.

Ha tágabban értjük a szellemi élet fogalmát, akkor abba az adott társadalomból nagyon sokan tartoznak bele. Nemcsak az alkotó értelmiség, hanem minden, a szakmáját kiválóan végző ember. Mindenki, aki jól és okosan nevel gyermeket. Minden tanár. Minden orvos. Mindenki, aki a kifejezés Németh László-féle értelmezése szerint vállalkozó. Azaz magát az életet tekinti vállalkozásnak. Az életterv és annak mindenkorai korrekciója azonban már sorskérdés. Ám az egyén sorsa mindig közösségekbe ágyazottan formálódik, vagyis személyes sorsa elválaszthatatlan a családtól, majd az egyre tágabb közösségektől. Ezek közül egész életre szólóan meghatározó az anyanyelv és a hozzá kötődő kultúra közössége, amelyet politikailag az ország, szellemileg a nemzet fogalma ír le. Ezeknek a közösségeknek múltja van, azaz történelme és sorsa, amely valaminő jövőbe vezet. Sorskérdései vannak. Ez a fogalom az, amely összekapcsolja az egyén és a nemzet helyzetét és abból következő szellemi életét. A fogalom szűkebb jelentésében tehát a szellemi élet a nemzet, a nemzetet alkotó egyének kisebb-nagyobb közösségeinek sorskérdéseivel foglalkozik. Egy nemzet számos gondja közül a legnagyobb sorskérdés természetesen a dinamikus megmaradás, nekünk azonban sok esetben a puszt

megmaradás. Az egyén is többféle közösség tagjaként szembesülhet saját sorskérdéseivel, s ezek formálják a nemzetről való gondolkodását is. Lehet például elsőgenerációs értelmiségi, tanár, kisgyermekes szülő, keresztény és munkanélküli egy kisvárosban.

Mi a baj a szellemi életünkkel, egyáltalán mi a baj velünk? E bajok részben Európa és az európai civilizáció bajai. Elsősorban alighanem a globalizáció teljességére törekvő folyamatának ellentmondásai. Mintha részben mégiscsak igaza volna Marxnak, aki úgy gondolta, hogy a kapitalizmus végső pontján a nagymértékű tőkekoncentráció és a munkásság végső elnyomorodása következik be. Még szerencse, hogy a tétel második fele nem érvényesült idáig. A globalizáció egyelőre nem szellemi koncentrációt és kiteljesedést jelent, nem is jelentheti azt, hiszen célja a teremtő, a vállalkozó ember helyett az elfogadó, a fogyasztó ember uniformizálása. S az a döbbenetes, hogy a szakmájában teremtőnek nevezhető emberek nagy része a szakmán kívül igénytelenné válik, szellemi élete a tömegkultúra szintjén marad.

E tendencia megerősödését segítette a modern társadalom- és emberkép válságára magyarázatot kereső posztmodern ideológia és kultúra, és annak nálunk a szellemi életben többé-kevésbé diktatórikus színre lépése. Az ideológia megkérdőjelezett minden addigi állítást, axiomatikusnak gondolt igazságot, beleértve az emberiség eddigi és főként további sorsának lehetséges célulvőségét is. Mindinkább különvált a társadalom és az elvileg benne élő személyiség. A művészetekben olyan kifejezési formák kezdtek elterjedni, amelyek az addigi befogadói elit többségének is idegenek maradtak.

Mindezt fokozták ebben az európai régióban a kései szocialista és a poszt-szocialista korszak sajátosságai, kártevésai. Nem lehet említetlenül hagyni azt sem, hogy Európa-szerte a keresztény szellemiség is visszaszorult, nálunk előbb a bolsevik politikának, majd a posztmodernnek és a globalizációnak köszönhetően. Mindennek a legfontosabb következménye az, hogy eltűntek, visszaszorultak a társadalmi jövőképek, s amelyek mégis megfogalmazódnak, azok sokszor hamisak. Aki szellemi életet él, az gondol a jövőre. A sajátjára, a nemzetére, az emberiségére. A globalizáció fogyasztó embere inkább csak a mának él. S mint önmegvalósításra buzdított személyiséget, egyre kevésbé köti a társadalmi emberre jellemző erkölcsi felelősségtudat. S akár az elithez, akár a tömeghez tartozik, mind kevésbé óhajt utódokat felnevelni. Európa nemcsak szellemiségében, hanem lélekszámában is fogyatkozik. S mi a fogyatkozásban járunk az élen.

Az általános gondok mellett a magyarság sorsának milyen sajátosságai nehezítik még jobban a mi helyzetünket? Elsősorban a nemzeti függetlenség sok évszázados hiánya, ebből is következően a Nyugat-Európához képest felemás társadalmi fejlődés, amely együttjárt az igazi demokrácia kialakulatlanságával. E helyzet felszámolására történtek jelentős kísérletek, de hosszabb távon ezek mind kudarcot vallottak. Mintha most is ezzel a mély kudarc tudattal kellene szembesülnünk. Nemzeti függetlenség nélkül többnyire az igazi szellemi függetlenség is hiányzott. Egy területen tudott meglehetősen hatékonysággal megmutatkozni: az anyanyelvben és iro-

dalmában. Ezért volt szellemi életünk évszázadokon át, egészen a közelmúltig irodalomközpontú. Sőt, a nemzeti érdekű politika is. A XIX. század legjelentősebb politikusai, kevés kivétellel még írók vagy azok is: Kölcsey Ferenc, Széchenyi István, Wesselényi Miklós, Kossuth Lajos, Eötvös József, Kemény Zsigmond, Deák Ferenc.

Nemzeti sorsunk tragikus gyökereit szoktuk keresni Mohácsnál, a kiegyezésnél, Trianonnál. Hozzá kell tennünk második világháborús szerepünket, s annak következményeként nem annyira a párizsi békeszerződést, hanem Jaltát és 1948-at, a fordulat évét. A nemzeti függetlenség látszata rosszabb hatású, mint a dualizmus, amelyben voltak közös, tehát nem Budapestről irányított ügyek vagy mint az egyértelműen megszállt ország helyzete. Ugyanakkor 1948-tól négy évtizeden át, ha nem is egyforma módon, de egy irreális, elvileg sem elérhető távlat volt a kitűzött politikai cél. S bár a politika mást hirdetett, igazából az volt a célja, hogy az emberek ne tájékozódjanak, ne kérdezzenek, ne gondolkozzanak, ne önállósodjanak, higgyenek abban, hogy egyetlenegy üdvözítő igazság létezik. S mindvégig igyekeztek lebontani a polgári társadalomban kikristályosodott közösségi formákat. A szocialista tudat formálására hivatkozva jóvátehetetlen károkat okoztak a családtól a nemzetig a közösségekben. Éppen a közösségi eszméket hirdetve verték szét nagymértékben a közösségi, s hangsúlyosan a nemzeti tudatot, amelyet szívesen azonosítottak a nacionalizmus veszélyével még a nyolcvanas években is.

Trianon tragédiája egyértelmű volt a magyarság számára. A szocializmusé nem az. S az 1990 utáni jelenkoré sem, egyelőre legalábbis. Trianon lezárt valamit, utólag látható be, hogy végérvényesebben és egyértelműbben, mint Mohács. S amit lezárt, az jobb volt, mint ami utána következett. Az ilyen helyzetre, bármiféleképpen is gondolkozik az ember, keresi a megoldást. A bolsevik diktatúra után, a hatvanas évek második felétől a hazai szocializmusban volt jó is meg rossz is. A mai magyarság egyre kisebb részének van tapasztalata az 1945 utáni korszak első két évtizedéről, inkább csak a konszolidálódott Kádár-korra emlékeznek, amelyet a régi római bölcsesség irányított, a panem et circenses elve. Csak amikor már fogyatkozott a kenyér, s egyre kényszeredettebb mulatsággá változott a cirkus, akkor kezdett morgolódni a tömeg. S akkortól kereste az egyetlen párt a hatalomátmentés módzatait.

A bolsevik diktatúra abban kapcsolódott a megelőző korszakokhoz, hogy továbbra is nagyon fontos volt az irodalom, mert az agitáció, az átnevelés egyik eszközének tekintették. Az igazi társadalomkritikát azonban soha nem viselték el, s ezért a hetvenes évektől kezdve egyre több teret adtak a politikailag semlegesnek gondolt, a közéleti szerepet elhárító íróknak és műveiknek, s általában egyre kevesebb szó esett az irodalomról, amelyet az ötvenes években még forradalmi – vagy ellenforradalmi – erőnek gondoltak. Azonban nem csupán politikai okokból változott az irodalom helyzete, hanem azért is, s ez mindenképpen pozitív fejlemény, mert más művészeti és tudományágak jelentősen fejlődtek, gazdagodtak. Egyre több pólusává válhatott így még a korlátozott szellemi élet is. Gondoljunk például a filozófia, a történettudomány, a szociológia, a közgazdaságtan, a filmművészet hatvanas évektől zajló történetére.

A nemzeti sorskérdéseket legközvetlenebbül és leghatékonyabban továbbra is az irodalom vetette fel (Illyés Gyula, Nagy László, Sütő András, Csoóri Sándor és mások), de csatlakozott hozzá az ugyancsak folytonosan cenzúrázott filmművészet s szakmai eszközeivel több társadalomtudomány.

Tragikus a jelenkor is? Miért lehet ma is föltenni a kérdést: hol és hogyan tévesztettünk utat? Hiszen néhány elemien fontos dolog teljesült. Valódi többpártrendszer van. Kivonultak a szovjet csapatok. Tagjai lettünk a NATO-nak, az Európai Uniónak. A keretek tehát nem rosszak. Ám sokasodnak a kudarcok. Évről évre szegényedünk, s egyre hátrébb sorolódunk a rangsorokban. Az életútját tervező húszéves nemzedék egyre inkább más országokban képzei el boldogulását. A diplomások között is egyre több a munkanélküli, a pályakezdők sem kivételek. A kapitalizmus hozzánk újabb vadkapitalizmusként tért vissza, de egy olyan világtörténelmi korszakban, amelyben a fő zsákmány már nem a mi újgazdagjainké, hanem a globális világ rafinált technikájú nagytigeriseié. Gyarmatosodik Magyarország. A hetvenes években komoly emberek ábrándoztak arról, s nem először, hogy Magyarország kelet Svájca lehet. Nehezen volt hihető. 1990 táján viszont a magyarság többsége álmódzott valami hasonlóról, de legalább ausztriai életkörülményekről. Ebből csak nagyon kevesen részesedtek. Mégsem a rendszer összeomlására van szükség. Nem a rendszert kell megváltoztatni. Másfajta kormánypolitika kell. Amelyben érvényesül a nemzeti érdek és a szociális segítségnyújtás. Az igazságosság és a felelősségtudat. Újabban elterjedt a sajtóban egy ravasz sugallat: minden politika hazug, rossz, becsap benneteket, ne is foglalkozzatok tehát politikával, közélettel, zárkózzatok be házaitekba. Ne is reméljeteK semmi változást, annál, ami van, nem is lehetne jobb. Ez hazugság. A kétségbeesés is eljuttathat ilyen következtetéshez valakit, de ennek a közlésnek nem ez a célja, hanem a semlegesítés. A politikától való eltanácsolás volt egyébként a kései Kádár-kornak is egyik sajátossága. A politikai élet nélkülözhetetlen. Létezik tisztességes politika. Sajnos kevés a tehetséges és hiteles politikusunk. Úgy látszik, nemcsak a demokráciát kell nemzedékeken keresztül tanulni, hanem a politikusi szakmát is. Az is kérdéses, hogy a politikus pártkatona legyen-e vagy értelmiségi. Úgy gondolom, csak az lehet érvényes politikus, aki egyesíteni képes az értelmiségi és a pártszempontokat. Aki maga is részese a szellemi életnek. Aki nemcsak a holnapra gondol, meg a következő választásra, hanem a magyarságra is.

Rossz kormánypolitika mellett is lehetséges élénk és előremutató szellemi élet. Ma ez valóban nincsen így. Ennek egyik oksorozata történelmi determinált-ságunkban keresendő. Egy másik az ezredforduló világméretű tendenciáiban. Egy harmadik 1990 utáni bukdácsolásainkban. S magának szellemi életünknek a szét-hasadtságában. Volt ilyen már sokszor. Arra is vannak példák, hogy a haladás és a maradás erői ütköztek meg egymással, arra is, hogy haladás hívei szakadtak szét szembenálló táborokra. Sajnálatosan ez következett be már 1989-ben, s ez rögzült az első szabad választáson. Szellemi csoportok szembenállása lehet ideológiai, politikai, gazdaság szemléleti vagy más természetű, de értelmiségi szinten

ezeknek nem volna szabad gyűlöletté torzulnia. Érvelni kellene, s nem indulatokat kifejezni, olykor rágalmazni. Megtalálni a közös érdekeket, s azokban egyetérteni. Volt már hasonlóan torz szembenállás például a harmincas években: a népi-urbánus csoportoké, de akkor ezek közül egyik sem volt hatalmi helyzetben, tehát az ellentét következményei csak korlátozott társadalmi hatásúak lehetnek. Ne áltassuk magunkat: egyik csoport sem formálhatta a korabeli politikát. 1945 és 1948 között ez átmenetileg egy kissé megváltozott, 1948-ban a bolsevik diktatúra azonban lezárta, akkor úgy tűnt, hogy végérvényesen, ezt a vitát. Egészen másként alakult minden 1990-ben. Két nagy pártként az MDF és az SZDSZ került szembe egymással, s e mögött ott volt a régi népi-urbánus szembenállás is. Ma már egyik sem nagy párt, az MDF-et elhagyták a népiek, nincs már érdemben közük az eredeti programhoz. Az SZDSZ viszont kis pártként is meghatározó politikai erő, amely a totális piacgazdaság híve, s már kevésbé ideologikusan, inkább pragmatikusan politizál.

Bár sokféle liberalizmus van, egy igazán liberális pártnak nem csupán a gazdasági, hanem a politikai s a szellemi életben is a XXI. századhoz méltó szabad verseny hívének kellene vallania magát, s a számtalanszor meghirdetett tolerancia elvét, a másság védelmét akkor is jó volna érvényesítenie, ha vélt és valós ellenfeleiről van szó. Mert nem a dzsungelben élünk, hanem egy védelemre szoruló társadalomban.

Minderre persze azt mondhatja egy párt, hogy ő a tolerancia legfőbb őre. Tegyük fel, hogy így van. De miként vélekedjünk akkor azokról, akik liberálisnak mondják magukat, egy ilyen párt holdudvarához tartoznak, s nem így cselekszenek közéleti megnyilatkozásaikban, cselekvéseikben, hanem az egyetlen igazság birtokosainak vélik magukat. S országos támogatottságukhoz képest sokszoros politikai erőt s a szellemi életben ennek megfelelő súlyt mondhatnak a magukénak.

Irodalomtörténész vagyok, az irodalmi életből hozom példáimat, bár hozhatnám az oktatásügyből is, amelyet ugyancsak sikerült félhalottá reformálni. A posztmodern felfogás korántsem azonos a liberalizmussal, nálunk mégis számos szállal kapcsolódnak egymáshoz, bár híveik olykor talán észre sem veszik ezt. A szocializmus jogos bírálatainak egyik torz következménye az, hogy sokan hajlamosak az irodalom közösségi feladatvállalását, társadalmi kérdések, nemzeti sorsproblémák iránti érdeklődését, a lehetséges olvasók iránti művészi figyelmét korszerűtlen és fölösleges tehernek s az ilyen műveket és alkotókat konzervatívnak, folytathatatlannak minősíteni. A Trianon előtti időig ritkán mennek vissza az átminősítéssel, de attól kezdve egyre könnyörtelenebbek. A lesajnálás, az elítélés, a vádaskodás, olykor a tényeket meghamisító rágalmazás sem idegen azoktól, akik például Illyés Gyulát próbálják kiiktatni a nemzeti hagyományból, akik elfelejtik Déry Tibort, akik elhallgatják Németh Lászlót, Vas Istvánt, Nagy Lászlót, s akik igyekeznek eleve kiiktatni a művészek köréből azokat, akik valamiképpen kapcsolódnak hozzájuk. Egy társművészeti példát is említve: a most lezárult Kodály-év szinte észrevehetetlen volt. A Kodály-módszer éppen nálunk haldoklik, egyre kevesebben tudnak énekelni. A legrangosabb fővárosi zeneműboltban karácsony előtt

kéttucatnyi CD-lemez se volt Kodály műveiből, s nem azért, mert elkapkodták azokat, hanem azért, mert piacra se kerültek ilyenek.

A Magyar Írószövetség nem politikai, hanem szakmai érdekvédelmi szervezet, amely nem vizsgálja tagjainak sem ideológiai-politikai, sem esztétikai nézeteit. E nézetek egyébként, s ez sejtethető, tudható, leképezik a mai magyar társadalom teljes színeképét, bár a statisztikai arányok talán attól eltérő képet mutatnának. Egyáltalán nem baj az, ha egy országban több írószövetség létezik. De az már nem egészséges, ha látványos ürügyet keresve úgy lépnek ki százvalahányan 2004-ben a Magyar Írószövetségből, hogy közben ezt a testületet és akkori elnökét antiszemitizmussal vádolják, ahelyett, hogy azt mondanák: a Szépirok Társaságában jobban fogom érezni magam, s jobban is tudok majd érvényesülni. Valóban: a sajtó egy része elterjesztette, és ma is terjeszti, hogy a jelentős írók már mind annak a szervezetnek a tagjai. Közhellyé vált, részben a támogatott német kiadást és a fogadtatást idézve, hogy a legjelentősebb magyar írók: Kertész Imre, Nádas Péter és Esterházy Péter. Jelentősek, valóban, ám hogy egy korban kik a legjelentősebbek, azt a díjaktól és a kritikáktól függetlenül mindig egy későbbi utókor véglegesíti. De határozottan ki kell jelenteni, hogy ennek a lesajnált írószövetségnek a közelmúltban elhunyt Bella István, Domokos Mátyás, Határ Győző, Lázár Ervin, Sütő András, Nagy Gáspár életművét is megidézve közel negyven Kossuth-, Széchenyi-díjas és babérkoszorús tagja van, köztük olyanok, mint Juhász Ferenc, Sánta Ferenc, Csoóri Sándor, Ágh István, Kányádi Sándor, Rába György, Hubay Miklós, Jókai Anna, Lator László, Szilágyi István, Tózsér Árpád, Tornai József. Elvileg nemcsak Nádas és Esterházy, hanem például Juhász Ferenc, Kányádi Sándor, Szilágyi István is kaphatna Nobel-díjat. Amiként kaphatott volna Szabó Magda is, aki kétszer lépett ki a Magyar Írószövetségből. Nem volna egészségesebb minden értéket tudomásul venni?

Vannak írók, akik nem óhajtanak részt venni a közéletben. Senki sem kényszeríti őket erre. Nem óhajtanak sorskérdésekkel foglalkozni. Nem baj. Kigúnyolják azokat, akik mégis ezt teszik. Ez már nem szép dolog. Lehetne nyugodtabban is szemlélni a másfajta írókat, s nem vitatni el tőlük sem az időszerűséget, sem a tehetséget. Babits Mihály állítólagos elefántcsonttoronyából, amely inkább szellemi őrhely volt, kijelentette, hogy „vétkesek közt cinkos, aki néma”. Feltéve persze, hogy tudja a néma, hogy vétkesek közt él. S ezt a gondolatot folytatta Illyés Gyula azzal, hogy „növeli, ki elfödi a bajt”. Feltéve, ha tudja, hogy baj van. A szellemi élettől azonban azt várná el az állampolgár, hogy mindig le tudja írni az ország állapotát, s legalább nevezze meg hitelesen a bajt, még ha a pontos gyógyírt nem is tudja rá. De jövőképet lehet sugalmazni. S határozottan ki kell állni amellett, hogy a jogos nemzeti öntudat és érdekérvényesítés nélkülözhetetlen. Ez iránt érzéketlennek lenni helytelen, ezt kinevetni otrombaság, ezt a magyarkodással azonosítani csúsztatás.

Mit tegyünk? Mit tehetünk? Miként lehetne jobb Magyarországnak? Ma is szellemi honvédelemre van szükség a különböző nemzeti, szociális és szakmai érdekek érvényesítéséért. Őrizni kell határon belül és túl a magyarságot mind lélek-

számában, mind nyelvében és kultúrájában. Ehhez nem kapkodó, hanem józan és nemzeti érdekeket érvényesítő reformpolitika szükséges, amelyet a szellemi élet segíthet megformálni, de végrehajtani csak kormány képes. Jó tendencia a civil szervezetek, a szakszervezetek a kisközösségek megerősödése érdekérvényesítési szándéka. A polgári társadalomnak ez a lényegéhez tartozik. Nagyon nagy szükség lenne az anyanyelv stratégiai szintű védelmére és ápolására, mert a globalizáció ezt is fenyegeti. A nemzeti közösséghez tartozás legelemibb formálója éppen maga az anyanyelv. Egészséges és jól képzett, művelt nemzedékek majd boldogabb országban élhetnek. Az ország lakosságának nagy része szegény. Nagy erő lehet a szegénység szolidaritása, abból támadó cselekvőkészsége.

A bölcsék követ egyikünk sem birtokolhatja. A jó szellemi élet eredménye éppen a sok kis bölcsesség összegződése lehetne.